

Investigating Rumi's family relations through his letters

Tahereh Ishany*

Abstract

The analysis of Rumi's family relations through his letters is important because they are worthy of research as a document left over from the life of Rumi and the people of his time, and acquaint literary lovers with unknown aspects of his personal life. This is possible by using stylistics with a linguistic approach; Because stylistics with a linguistic approach can discover the hidden features of a work by examining the linguistic layers and reach the mind and world of its author. Therefore, in the present study, we use a layer stylistics that emphasizes the discovery of hidden layers of text and by applying descriptive-analytical and statistical methods to answer this question. What kind of relationship does each of Rumi's letters to family members reveal? The findings of this study show Rumi's special respect for the bride, but Rumi's not-so-sincere relationship with his second son.

Keywords: Letters, Rumi, Rumi's family, Layered stylistics, Applied layer.

Maulana Jalal al-Din Muhammad, a famous poet and mystic of the 7th century AH, also has prose works that have received little attention from researchers. "Letters" is one of his prose works, which includes about one hundred and fifty letters written by him to his family members, statesmen and friends. Therefore, the review of Rumi's letters is important in several ways; One is that it deserves to be studied as "a type" of Rumi's literary prose and the other is that from a sociological point of view, this work reveals some aspects of the normal life of this scientific and mystical personality to literary lovers and researchers. On the other hand, since the method of layered stylistic analysis

* Associate Professor of Literature Research Institute, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, Tahereh.ishany@gmail.com

Date received: 11/02/2023, Date of acceptance: 05/06/2023

in the study of the style of texts that have a social function; recognized as a suitable tool; In addition to identifying the stylistic features of each text, this method is also used to discover its hidden angles, such as recognizing the personality, understanding and receiving the ideology of author, the way he communicates with others, etc. In this research, the family letters of Maulana Jalal al-Din Muhammad (known as Rumi) are analyzed based on the layer of pragmatics in layered stylistics. It is worth saying that components such as speech acts and principles of politeness are examined in the mentioned layer in order to describe and explain their function in establishing the discourse intended by the author and in relation to the audience. The question that we seek to answer in this research with a descriptive-analytical and statistical method; It is that each of Rumi's letters addressed to family members reveals what kind of relationships? The results of this research show the descriptive-emotional style of Rumi as well as the complete observance of positive politeness . Also, according to these data, we found out his family relationships with each of the recipients of the letters, which are as follows:

Sultan Valad is the only person to whom Rumi used the most Declarative speech act in his letters. In fact Rumi uses this type of speech act to inform his son for improving his family relationship with his wife and to express new conditions in case of misbehaving or neglecting her, or even about himself mental state when his writing. Also, the most violation of negative etiquette can be seen in Rumi's letters to Sultan Valed. Of course, this violation of negative politeness is mostly used about Rumi himself, when he wants to explain his mental and psychological conditions while writing a letter, to warn him of his concern about the way Sultan Valad behaves with Fatimah Khatun. In general, Rumi had a balanced relationship with him, and his biggest concern is the unkindness of this son towards his wife, which also shows Rumi's interest in Sultan Valad.

In relation to Rumi's second son, Alaa al-Din Chalabi, it was concluded that Rumi did not have a very close relationship with him. The lowest use of positive politeness and the highest frequency of using negative politeness can be seen in Rumi's letters addressed to him, most of which are used in negative politeness using the element of "depersonalization". These two issues, on the one hand, indicate the not very high status of Alaa al-Din in Rumi's eyes, and on the other hand, it can indicate the emotional distance of father and son from each other by using official words in this letters. In terms of violation of positive etiquette, "not empathizing with the addressee" has the highest frequency in the letters addressed to him, and it is indicative of Rumi's

31 Abstract

annoyance with this son. In general, Rumi's extensive use of the sub-components of "request", "depersonalization", "not empathizing with the recipient of the letter", "an inappropriate label for another", "remembering the recipient of the letter with a negative characteristic" and "blaming himself" in Rumi's letters address to Alaa al-Din has the highest frequency. In addition to that, the abundant use of the "good prayer" on the one hand shows the compassion of Rumi towards this rebellious son and on the other hand it shows that Alaa al-Din had the least amount of paying attention to his father. Rumi's desperation against Alaa al-Din's unpleasant behavior has even led to an apology. Sometimes, Rumi had to use the author of "clearly expressing indebtedness the addressee to him" to tell him that he was forced to do things contrary to his habit in order to solve his problems. Also, with the aim of encouraging him to return home and stop unkind behavior towards his family, Rumi has made the most use of directive speechact. According to these explanations, it is clear that Alaa al-Din Chalabi was the rebellious son of Rumi, who hurt his father many times during his short life.

Rumi has a more emotional connection with his younger son, Muzaffar al-Din Amir Alam Chalabi; So that the letter addressed to him is accompanied by more affection from Rumi; However, in this letter, we see the use of positive politeness violations in the form of "not sympathizing with his son" and "remembering the suspicion of his mistake towards Hossam al-Din", the person for whom the letter was written and Maulana considers him as his son.

Fatemeh Khatun, the wife of Sultan Valad, is highly respected by Maulana. This is evident from the abundant use of emotional speech acts towards her and her father – Salah al-Din Zarkoub - in the letter to her. Also, Fatemeh Khatun is the only person whom Rumi has used the most commissive speech act in her letters. This issue is telling that Rumi did her best to reassure Fatemeh Khatun and maintain her life together with Sultan Valad and took an oath many times so that there would be no ambiguity for her. This is confirmed by the abundant use of positive politeness components towards her in the form of "praise ", "strategy of respect", "certainty in words" and "expression of empathy and emphasis on friendship".

Bibliography

Aflaki, Shamsuddin Ahmad. (1984). *Manaqib al-Arifin*. With corrections, margins and annotations by Tahsin Yaziji. second edition. Tehran: World of Books. [in Persian]

Dorpar, Maryam. (2011). "Critical stylistics; A new approach in examining style based on critical discourse analysis". *literary criticism fifth year* Number 17. pp. 37-62. [in Persian]

Dorpar, Maryam. (2011). "Layered stylistics: description and contextual explanation of the style of Ghazali's letter number one in two layers of usage and syntax". *forth year*. Number two. pp. 193-213. [in Persian]

Dorpar, Maryam. (2016). *critical stylistics; The stylistics of Ghazali's letters with the approach of critical discourse analysis*. second edition. Tehran: Science. [in Persian]

Jeffries, L. (2010). *Critical Stylistics. The Power of English*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Kakhi, Morteza. (2007). "Jalaluddin, a misplaced exile". *Ferdowsi cultural, political, social and literary monthly*. Number 54-55, June and July 1386, pp. 114-116. [in Persian]

Mahmoudi Bakhtiari, Behrouz; The angel of wisdom, Nargis. (2012). "Using the violation of the principle of politeness in the analysis of the play *Woe to the Mughal* by Gholamhossein Saedi". *Journal of application of linguistic theories in the analysis of artwork*. Number 26. 10th year. pp. 23 to 32. [in Persian]

Molavi, Jalaluddin Mohammad. (1992). *Correspondence. To correct Tawfik e. Sobhani* Tehran: Academic Publishing Center. [in Persian]

Pennycook, Elster (1999) "Incommensurable Discourses" translated by Seyyed Ali Asghar Soltani, in *Political Science Quarterly*, vol. 4, pp. 118-157. [in Persian]

Searle, John (2008). *speech verbs* .Translated by Mohammad Ali Abdullahi. Qom: Islamic Science and Culture Research Center Publications [in Persian]

Shabanlou, Alireza. (2019). "Analysis of the content and structure of Wasefi Heravi's letters". *Ancient history of Persian literature*. 11th year Number one. pp. 139-162. [in Persian]

Sultan Valad, Muhammad bin Muhammad. (1936). *Introduction to Waladnameh: Masnavi Waladi*. Corrected by Jalaluddin Homai. Tehran: Iqbal. [in Persian]

33 Abstract

Taheri, God's power. (2011). "The private life of Rumi in the hidden layers of the first story of Masnavi". *Literary Textual Research Quarterly*. Number 52. pp. 118-89. [in Persian]

Taheri, God's power. (2012). "The role of Alauddin Muhammad in the life of Rumi and its veiled reflection in Masnavi". *Literary Textual Research Quarterly*. No. 58, year 17, pp. 135-151. [in Persian]

Wollheim, Richard. (2011). *Freud and the understanding of art*. Translated by Shahriar Vaqfipour. *A pile of broken images; Articles about psychoanalysis*. Tehran: Cheshme. [in Persian]

Yule, George. (2018). *Language usage*. Translated by Mohammad Amuzadeh Mahdirji and Manouchehr Tavangar. Ninth edition. Tehran: Side. [in Persian]

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات

طاهره ایشانی*

چکیده

تحلیل و بررسی مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات از این جهت حایز اهمیت است که به عنوان سندی به جای مانده از زندگی مولانا و مردم زمانه وی شایسته پژوهش هستند و ادب‌دوستان را با گوشه‌های ناشناخته‌ای از زندگی شخصی او آشنا می‌سازد. این امر با بهره‌گیری از سبک‌شناسی با رویکرد زبان‌شناختی میسر می‌شود؛ زیرا سبک‌شناسی با رویکرد زبان‌شناختی می‌تواند با بررسی لایه‌های زبانی یک اثر، ویژگی‌ها و زوایای پنهان آن را کشف کند و به ذهن و دنیای نویسنده آن راه یابد. از این رو، در جستار پیش‌رو از سبک‌شناسی لایه‌ای که بر کشف لایه‌های پنهان متن تأکید دارد – با تأکید بر لایه کاربردشناسی – بهره می‌گیریم و با روش توصیفی – تحلیلی و آماری در پی پاسخ به این پرسش هستیم که هریک از نامه‌های مولانا خطاب به افراد خانواده چه نوع مناسباتی را آشکار می‌سازد؟ دستاوردهای این پژوهش گویای احترام ویژه مولانا نسبت به عروس ولی روابط نه چندان صمیمانه مولانا با فرزند دوم است.

کلیدواژه‌ها: مکتوبات، مولانا، خانواده مولانا، سبک‌شناسی لایه‌ای، لایه کاربردشناسی.

۱. مقدمه و پیشینه پژوهش

مولانا جلال‌الدین محمد بلخی شاعر و عارف شهیر قرن هفتم هجری قمری، آثار مشهوری نیز دارد که کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. «مکتوبات» از جمله آثار مشهور وی

* دانشیار پژوهشکده ادبیات، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،

Tahereh.ishany@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۵

است که در بردارندهٔ حدود یکصد و پنجاه نامه از سوی وی و خطاب به اعضای خانواده، دولت‌مردان و دوستان نوشته شده است. شعبانلو در اهمیت مکتوبات می‌نویسد:

مکتوبات که از آن با عناوینی چون رسایل، مکاتبات، مکاتیب، مراسلات و نامه‌های یاد می‌شود، یکی از گونه‌های منشآت است که از جنبه‌هایی چون زبانی، ادبی، تاریخی و اجتماعی و فرهنگی اهمیت فوق‌العاده‌ای برای پژوهشگران تاریخ و فرهنگ و ادب به‌عنوان اسناد معتبر و در نزد ادبا به عنوان نوع ادبی دارد (۱۳۹۹: ۱۴۲).

بنابراین بررسی مکتوبات مولانا از چند جهت دارای اهمیت است؛ یکی این که به عنوان «یک نوع» ادبی مشهور از مولانا شایستهٔ بررسی و تحلیل است و دیگر آن که از لحاظ جامعه‌شناختی از جمله آثاری است که افزون بر درک دوران مولانا، جنبه‌هایی از زندگی عادی این شخصیت علمی و عرفانی را نیز بر ادب‌دوستان و پژوهشگران حوزهٔ ادبیات و جامعه‌شناسی و حتی تاریخ آشکار می‌نماید. بنابراین، تحلیل محتوای نامه‌های مولانا به عنوان سندی به جای مانده از زندگی مولانا و مردم زمانهٔ وی شایستهٔ پژوهش هستند و دوستاناران وی و ادب‌دوستان را با گوشه‌های ناشناخته‌ای از زندگی شخصی او آشنا می‌سازد. در واقع، این مکتوبات که به قلم مولانا و با انتخاب و گزینش کلمات و چینش آنان که همان سبک وی است، افزون بر آن که برای اهداف خاصی نوشته شده‌اند؛ معرف سبک مولانا در نامه‌نگاری از سویی و شخصیت وی از سوی دیگر هستند. چنان‌که فروید از «نقاشی‌های لئوناردو داوینچی»، «مجسمه‌های میکلا آنژ» و همچنین داستان «گراویدا» اثر ویلهلم ینسن برای راهیابی به شخصیت واقعی آنان استفاده نمود (وولهایم، ۱۳۹۰: ۴۴ تا ۶۶).

از آن‌جا که شیوهٔ تحلیل سبک‌شناختی لایه‌ای در مطالعهٔ سبک متونی که کارکرد اجتماعی دارند؛ به عنوان ابزاری مناسب شناخته شده؛ از این شیوه افزون بر شناسایی ویژگی‌های سبکی هر متن، برای کشف زوایای پنهان آن از جمله شناخت شخصیت، درک و دریافت ایدئولوژی کاربر زبان، نحوهٔ ارتباط وی با دیگران و ... نیز استفاده می‌شود. با توجه به مجال اندک این پژوهش، نامه‌های خانوادگی مولانا بر اساس لایهٔ کاربردشناسی در سبک‌شناسی لایه‌ای بررسی می‌شوند و پرسشی که در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و آماری به‌دنبال پاسخ‌گویی بدان هستیم؛ آن است که هر یک از نامه‌های مولانا خطاب به افراد خانواده چه نوع مناسباتی را آشکار می‌سازد؟ به عبارت بهتر، بررسی لایهٔ کاربردشناسی سبکی مکتوبات خانوادگی، بیانگر چه نوع مناسباتی بین نویسنده و مخاطب هستند؟

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۳۷

در میان مکتوبات مولانا نامه‌هایی را می‌بینیم که خطاب به افراد خانواده نوشته شده است. با توجه به اهمیت مخاطب با رویکرد سبک‌شناسی لایه‌ای، شش نامه که دارای مخاطب مشخص هستند؛ بررسی خواهند شد. این نامه‌ها عبارتند از: دو نامه خطاب به سلطان ولد، دو نامه خطاب به علاءالدین چلبی، یک نامه خطاب به مظفرالدین امیر عالم چلبی، یک نامه خطاب به فاطمه خاتون همسر سلطان ولد.

شایان توضیح است در حوزه مکتوبات مولانا پژوهش‌هایی انجام شده که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

دو مقاله «چهره مولانا در آلبوم شخصی مکتوبات او» (۱۳۸۰) و «ارزش ادبی مکتوبات» (۱۳۸۱) از غلامعلی حداد عادل. نویسنده این دو مقاله، به اجمال به معرفی این نامه‌ها و اهمیت تحلیل آن از زوایای مختلف پرداخته است. همچنین نویسنده در مقاله دوم، ادبیت سبک مولانا در این نوشته‌ها را نیز بررسی نموده است. در این دو مقاله با رویکرد سبک‌شناسی لایه‌ای، مکتوبات خانوادگی مولانا تحلیل و بررسی نشده است.

مقاله «چهره واقعی مولانا در گفت‌وگوهای مکاتبه‌ای» (گفت‌وگوی مولانا با دیگران در قالب مکتوبات) (۱۳۸۶) از مصطفی گرجی و سیدعلی قاسم‌زاده. نویسندگان در این مقاله با تأکید بر مؤلفه‌های گفت‌وگو - که موضوعی متفاوت از پژوهش حاضر است - به بررسی نامه‌های مولانا به طور کلی پرداخته‌اند. ضروری بود نویسندگان مبحثی را به مبانی نظری می‌پرداختند و مؤلفه‌های گفت‌وگو را در آن‌جا بر اساس یک نظریه ارائه می‌نمودند.

مقاله «چگونگی نمود قدرت در قالب شیوه بیان در برخی از نامه‌های مولانا» (۱۳۸۹) از شریفی و فضائلی. رویکرد مورد نظر در این مقاله تحلیل گفتمان انتقادی است و نه سبک‌شناسی انتقادی. نویسندگان این جستار به بررسی سبک برخی نامه‌های مولانا - حدود چهل نامه - پرداخته‌اند ولی از طریق سبک به لایه‌های پنهان متن و نمود قدرت در آن دست نیافته‌اند؛ بلکه با بهره‌گیری از «شیوه بیان» با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان «برخی نامه‌های مولانا (در دو طبقه خویشاوندان و غیرخویشاوندان)» به این نتیجه دست یافته‌اند که شیوه غالب در بیان وی به صورت غیرمستقیم بوده که به منظور حفظ وجهه رده سیاسیون و رعایت ادب در برابر آن‌ها به کار رفته و این امر حاکی از موضع قدرت بالای این رده است. همان‌طور که مشخص است رویکرد مورد نظر در مقاله یادشده، تحلیل انتقادی گفتمان است و بر اساس سبک‌شناسی سبک‌شناسی لایه‌ای انجام نشده است؛ هرچند که پژوهش حاضر می‌تواند نتیجه محدود حاصل از مقاله یادشده را نقض و یا تأیید نماید.

مقاله «تعامل مولانا جلال‌الدین بلخی با نهادهای سیاسی قدرت در قونیه» (۱۳۹۲) از محمود فتوحی. فتوحی در این جستار، چرایی همدلی و همراهی مولانا با حاکمان سلجوقی و دست‌نشانندگان مغول در آناتولی با توجه به تاریخ اجتماعی حاکم بر این عصر و ناخودآگاه سیاسی مولانا در آثار منشورش و از جمله برخی مکتوبات وی پرداخته است. آنچه آشکار است آن است که وی بر اساس نامه‌های حکومتیان - که موضوع مقاله پیش رو نیست - به پژوهش پرداخته است. افزون بر آن که هدف نهایی پژوهشگر، بررسی سبک‌شناختی مکتوبات، آن هم با رویکرد سبک‌شناسی لایه‌ای نیست.

پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد با عنوان «سبک‌شناسی انتقادی مکتوبات جلال‌الدین محمد مولوی» (۱۳۹۶) از فاطمه علیخانی در دانشگاه الزهراء. نویسندهٔ این اثر، با رویکرد جفریز به بررسی سبک‌شناختی مکتوبات مولانا پرداخته که با توجه به رویکرد متفاوت گزینش‌شده، نتایج نسبتاً متفاوتی نیز به دست آمده است.

رسالهٔ دکتری «سبک‌شناسی منشآت و مکاتیب فارسی از قرن ششم تا هشتم هجری» (۱۳۹۶) از سحر مهرابی شریف آباد. نویسنده در این رساله در حد نیم‌صفحه به مکتوبات مولانا - و نه تحلیل سبک آن - اشاره نموده است.

مقاله «گونهٔ فرهنگی مکتوبات مولانا (بررسی سه مقولهٔ موضوع، مخاطب و افراد واسطه در نامه‌های مولانا) از مسعود روحانی و زهرا تقی‌زاده (۱۳۹۶). نویسندگان بر این باورند که غالب این نامه‌ها برای رفع حوایج و سفارش و تقاضای دیگران نوشته شده است. مخاطبان این مکتوبات نیز بیشتر امیران و ارکان دولت سلاجقهٔ روم و برخی دولتمردان هستند که مرید وی‌اند. آشکار است که این پژوهشگران به تحلیل سبک‌شناختی نامه‌های مولانا و نحوهٔ ارتباطات مولانا با افراد خانواده - آن گونه که در پژوهش پیش رو انجام شده - نپرداخته‌اند و رویکردی متفاوت از پژوهش حاضر را به کار گرفته‌اند.

مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان مکتوبات مولانا جلال‌الدین بلخی» (۱۳۹۷) از نیک‌خواه فاردقی اعظم دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد. نویسنده در این مقاله فقط به بررسی و تحلیل بیست‌نامه از مکتوبات مولانا بر اساس رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان - و نه سبک‌شناسی لایه‌ای - پرداخته که متفاوت از رویکرد مورد نظر در این پژوهش است، افزون بر آن که به بررسی مناسبات خانوادگی مولانا در مکتوبات نیز انجام نشده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که جملات دارای وجه خبری، قطبیت مثبت و دارای زمان مضارع و صدای نحوی فعال، بیش‌ترین بسامد را به خود اختصاص داده است.

۲. مبانی نظری پژوهش

راجر فاولر به عنوان یکی از اولین و مهم‌ترین مطرح‌کنندگان سبک‌شناسی انتقادی است. این شاخه سبک‌شناسی تا حد زیادی به وسیله زبان‌شناسی انتقادی و تحلیل گفتمان انتقادی که ارتباط بسیار نزدیکی با هم دارند، عملی می‌شود. در واقع، زبان‌شناسی انتقادی به وسیله راجر فاولر و همکارانش، رابرت هاج، گونتر کرس و تونی تریو در دانشگاه ایست انگلیا در انگلستان پا گرفت. آن‌ها با انتشار کتاب «کنترل و زبان» (۱۹۷۹) پایه‌های نگرش انتقادی به زبان را بنا نهادند و نگرش خود را زبان‌شناسی انتقادی نامیدند. این افراد سه اصل را مبنای کار خود قرار دادند: ۱- زبانی که به کار می‌بریم مجسم‌کننده دیدگاهی خاص نسبت به واقعیت است؛ ۲- تنوع در گونه‌های گفتمان از عوامل اقتصادی و اجتماعی جدایی‌ناپذیرند و از این رو، تنوع زبانی منعکس‌کننده و آشکارکننده تفاوت‌های اجتماعی ساختمان‌دهی است که این تنوع زبانی را ایجاد می‌کند؛ ۳- به کارگیری زبان فقط حاصل و بازتاب فرایند و سازمان اجتماعی نیست، بلکه بخشی از فرایند اجتماعی است (Fowler et al, 1979: 1)؛ به نقل از پنی‌کوک، ۱۳۷۸: ۱۳۰). این اثر به همراه پژوهش‌های دیگری که در دهه ۸۰ شکل گرفتند، از جمله هاج و کرس (۱۹۷۹)، ون دایک (۱۹۸۵)، فرکلاف (۱۹۸۹) و وداک (۱۹۸۹) به بسط این نگرش جدید در قالب زبان‌شناسی انتقادی منجر شد. سیمپسون در مقدمه کتاب «زبان، ایدئولوژی و زاویه دید» به ارتباط بین سبک‌شناسی و زبان‌شناسی انتقادی پرداخته است؛ دو شاخه‌ای که با یکدیگر ارتباط درونی دارند، در دو دهه اخیر درخسیده‌اند و هر دو از تحلیل‌های زبان‌شناسی برای تفسیر متون استفاده می‌کنند. او نشر کتاب‌ها و مقاله‌های زبان‌شناسی انتقادی و سبک‌شناسی در یک جلد را دلیل بر ارتباط درونی این دو شاخه دانسته است. سرانجام، جفریز (۲۰۱۰) با انتخاب نام سبک‌شناسی انتقادی برای کتاب خود و با اهمیت ویژه‌ای که به بیان مفاهیم اجتماعی در زبان داد و ابزارهایی که برای تحلیل در این سبک‌شناسی ارائه کرد، پیوند استوار سبک‌شناسی و تحلیل گفتمان را بار دیگر مورد تأکید قرار داد. (به نقل از درپر، ۱۳۹۶).

سبک‌شناسی لایه‌ای که درپر (۱۳۹۱) معرفی می‌کند و در این پژوهش مورد نظر است، برگرفته از شیوه جفریز در سبک‌شناسی انتقادی است؛ اما با طبقه‌بندی دقیق‌تر و جامع‌تر. به دلیل همین طبقه‌بندی، درپر نام این روش سبک‌شناختی را به صورت «لایه‌ای» نیز ذکر می‌کند. بررسی سبک‌شناختی بر اساس این رویکرد در چهار لایه واژگانی، بلاغی، نحوی و کاربردی انجام می‌شود. به دلیل مجال اندک، در این جستار بررسی مناسبات خانوادگی مولانا بر اساس

سبک‌شناسی لایهٔ کاربردشناسی انجام می‌شود. در لایهٔ کاربردشناسی مؤلفه‌هایی هم‌چون کنش‌های گفتاری و اصول ادب بررسی و تحلیل می‌شود تا کارکرد آن‌ها در تثبیت گفتمان موردنظر نویسنده و در ارتباط با مخاطب توصیف و تبیین گردد. در پژوهش پیش رو، نخست ویژگی‌های سبکی نامه‌ها در لایهٔ کاربردشناسی بررسی و تحلیل می‌شود و سپس با بهره‌گیری از یافته‌های پژوهش به نحوهٔ ارتباط مولانا با هریک از افراد خانواده با توجه به سبک نوشتاری وی پی می‌بریم.

۳. تحلیل داده‌ها

چنان‌که پیش‌تر بیان شد؛ شش نامه از مجموعه نامه‌های مولانا را نامه‌هایی دربرمی‌گیرد که وی خطاب به یکی از افراد خانواده نوشته که عبارتند از: دو نامه خطاب به سلطان ولد، فرزند ذکور ارشد؛ دو نامه به علاءالدین، فرزند ذکور دوم، یک نامه به امیرمظفرالدین امیرعالم چلبی، فرزند ذکور کهنتر، و یک نامه به فاطمه خاتون، همسر سلطان ولد.

با توجه به این که در این پژوهش ابتدا بافت موقعیتی هریک از نامه‌ها - که شامل اشاره به مقام و موقعیت نویسنده و مخاطب نامه، و نقش و کارکرد نامه‌هاست - بررسی می‌شود؛ بایسته است افزون بر اشاره‌ای به زندگی مولانا، هریک از مخاطبان نامه‌ها نیز، کوتاه شناسانده شوند.

زندگی پرفراز و نشیب جلال‌الدین محمد مشهور به «مولوی» و «مولانا» در ایران و «رومی» در ترکیه بنا به گفتهٔ تاریخ‌نویسان از تاریخ ششم ربیع‌الأول سال ۶۰۴ ه. ق در شهر بلخ آغاز شد و در پنجم جمادی‌الآخر ۶۷۲ در شهر قونیهٔ ترکیه به پایان رسید. پدرش بهاء‌الدین سلطان‌العلماء ولد بن ولد از بزرگان علماء و اقطاب صوفیهٔ خراسان بود و بنا بر مشهور، طریقت و خرقهٔ ولایت وی به امام محمد غزالی می‌رسید. بهاء‌الدین سلطان‌العلماء دختری به نام فاطمه خاتون و دو پسر به نام‌های علاء‌الدین محمد و جلال‌الدین محمد داشت. چنان‌که تاریخ نشان می‌دهد سلطان‌العلماء پدر جلال‌الدین همراه با خانوادهٔ خود - جز دخترش، فاطمه خاتون که متأهل بود و آن‌ها را همراهی نکرد- در سال ۶۱۷ و یا ۶۱۸ ه. ق به قصد زیارت خانهٔ خدا از خراسان عازم سرزمین حجاز می‌شود. سلطان‌العلماء در راه بازگشت از شام به سوی زادگاه خود، خبر با خاک یکسان شدن بلخ و کشتار جمعی هم‌وطنان از دم تیغ لشکر تاتار را می‌شنود. این امر تبعید تاریخی او و خانواده‌اش را رقم زد و سبب شد از خراسانی که محل قتل و غارت مغولان شده بود؛ به سمت ارض روم (ترکیه کنونی) روی آورند. زندگی دو سویهٔ مولانا و

خانواده‌اش در ایران و ترکیه بنا به گفته مرتضی کاخی (۱۳۸۶: ۱۴) حاصل «یک تبعید خودخواسته ناگزیر بود». شهرت پدر مولانا بقدری بود که در مدت زمان سکنی در لارنده- جنوب قونیه- مدرسه‌ای به نام وی ساخته شده بود و او در آن‌جا به تدریس می‌پرداخت. وقتی علاءالدین کیقباد سلطان دولت سلجوقی ترک از حضور سلطان‌العلماء در لارنده مطلع می‌شود؛ او و خانواده‌اش را به شهر قونیه دعوت می‌کند. آرامش سلطان‌العلماء در این سرزمین بسیار گذرا بود و پس از دو سال اقامت در این شهر دار فانی را وداع گفت. جلال‌الدین محمد در زمان حیات پدر، با گوهرخاتون دختر شرف‌الدین لالای سمرقندی ازدواج نمود. در سن نوزده‌سالگی، پسر ارشد او بهاء‌الدین ولد و در سن بیست‌سالگی پسر دوم او علاءالدین محمد متولد شدند. وی پس از مرگ گوهر خاتون، همسر دیگری به نام کراخاتون قونوی اختیار کرد و از او دو فرزند پسر و دختر به نام‌های مظفرالدین امیر عالم و ملکه خاتون متولد شدند. کراخاتون هنگام ازدواج با مولانا و اقامت در منزل او یکی از وابستگان خویش به نام «کیمیا خاتون» را با خود آورد. گفته می‌شود علاءالدین محمد فرزند دوم جلال‌الدین در این زمان تقریباً بیست‌ساله بوده و گویا علاقه‌ای هم به او در دل وی به وجود آمده است. از سوی دیگر، جلال‌الدین محمد در زمان درگذشت پدر، به بیست و چهار سالگی عمر خود رسیده بود و بنا به وصیت پدر و همچنین خواهش مریدان وی، برجایگاه وعظ و ارشاد پدر نشست. در حلقه درس سید برهان‌الدین محقق ترمذی -که از مریدان پدرش بود- نیز شرکت می‌کرد. حتی مولانا به سفارش او برای کسب علم به حلب رفت و از استادان شهیر حلب درس آموخت. پس از آن نیز عازم شام شد و در مدرسه مقدمیه شام به تعلیم دین پرداخت. پس از بازگشت جلال‌الدین مولانا از شام به قونیه با شمس تبریزی روبرو شد و تأثیرگذارترین رویداد زندگی او رخ داد. شمس در جان مولانا انقلابی پدید آورد که سبب شد آن دو، سه ماه تمام شبانه روز روزه وصل گرفتند، قدم بیرون نهند و کسی را به حضور نپذیرفتند. روزه وصال آن دو سبب دوری مولانا از مریدان و برانگیختن آنان و ابراز نارضایتی‌شان شد. این امر شمس را از مولانا دور نمود و او در غیبتی کوتاه عازم سرزمین شام گردید. دوری از شمس، مولانا را شیفته‌تر ساخت. به طوری که این شیفتگی را نه تنها در دیوان شمس بلکه در نامه‌های وی به شمس نیز می‌توان مشاهده نمود. آن کسانی که سبب فراق شده بودند؛ پشیمان شدند و به جست‌وجوی شمس پرداختند. شمس پس از مدتی به قونیه بازگشت. بازگشت وی به این شهر رویدادهای دیگری را رقم زد. وصلت شمس با «کیمیا خاتون» که در خانه مولانا زندگی می‌کرد؛ یکی از این رویدادها بود؛ اگرچه این ازدواج مدت زیادی طول نکشید. برخی

منابع از مرگ زود هنگام کیمیا خاتون گفته‌اند. چنان‌که پیش‌تر اشاره شد؛ پیش از ازدواج شمس و کیمیا خاتون، رابطهٔ عاطفی بین علاء‌الدین محمد - پسر دوم مولانا از همسر اول او - و این دختر ایجاد شده بود و گویا کراخاتون - همسر دوم مولانا - سعی در نزدیک کردن این دو داشته است (افلاکی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۶۴۱-۶۴۲)؛ این امر خشم شمس را به دنبال داشته و سبب برخورد شدید شمس با کیمیا خاتون و در نتیجه بیماری و فوت او شده است. در برخی منابع دیگر همچون مقالات شمس تبریزی، شمس خود اذعان می‌کند که او را طلاق داده است (۱۳۷۷: ۳۳۶). طاهری در این باره می‌گوید: «اگر این سخنان افزودهٔ کاتبان بر متن مقالات نباشد؛ باید در گزارش سپهسالار و افلاکی از حادثهٔ مرگ کیمیا تردید داشت. مگر آن که مرگ وی چند روزی بعد از طلاق اتفاق افتاده باشد» (۱۳۹۱: ۱۰۱). وی ازدواج شمس و کیمیا خاتون را ظاهراً غنیمتی برای مولانا در نظر می‌گیرد و در توضیح علت آن می‌نویسد:

[مولوی] به واسطهٔ آن تا حد زیادی از بابت ماندگاری شمس در قونیه دل‌آسوده می‌گشت و شاید به زعم او حتی می‌توانست از شدت مخالفت مریدان بکاهد؛ چرا که با این وصلت، شمس علاوه بر وابستگی روحی و معنوی، نسبتی خانوادگی نیز با خاندان مولانا پیدا می‌کرد و بالطبع مریدان کینه‌توز نمی‌توانستند آشکارا با وی دشمنی ورزند؛ اما سیر حوادث چنان‌که مولانا پیش‌بینی کرده بود، پیش رفت... (همان: ۱۰۱)!

تاریخ گویای این است که بازگشت شمس آتش حسادت و دشمنی برخی مریدانی را - که به ظاهر پشیمان شده بودند - دوباره شعله‌ور ساخت و قتل شمس را در پی داشت. دوری همیشگی مولانا از شمس، عشق و شیدایی او را بیشتر و ماندگارتر کرد و سرایش دیوان شمس را در پی داشت. آشنایی مولانا با صلاح‌الدین زرکوب و سپس حسام‌الدین چلبی این اشتیاق را دیگرگونه ساخت و به سرودن مثنوی معنوی منجر شد. سرایش ناتمام این مثنوی با لیبیک جلال‌الدین محمد مولوی به دعوت حق در روز پنجم جمادی‌الآخر سال ۶۷۲ ه. ق به پایان رسید.

۱.۳ اشاره‌ای به زندگی سلطان ولد^۲ و بافت موقعیتی نامه‌ها

بهاء‌الدین محمد بن محمد، فرزند ارشد مولاناست که گفته می‌شود مولانا در بزرگداشت پدر خود، نام و لقب او را بر فرزند نهاد. او در ۲۵ ربیع‌الآخر ۶۲۳ ه. ق^۳ در شهر لارنده - قرمان کنونی - واقع در جنوب قونیه، در سن نوزده سالگی پدر - در حالی که هنوز در قونیه

ساکن نشده بود- متولد شد. پس از مدتی، همراه با خانواده خود در شهر قونیه سکنی گزید و در سال ۷۱۲ ه. ق در همان جا درگذشت. بهاءالدین محمد و برادر کوچکترش علاءالدین محمد هر دو از همسر نخست مولانا، گوهرخاتون، دختر شرف‌الدین لالای سمرقندی بودند. بهاءالدین محمد - که بعدها به سلطان ولد مشهور شد - با دختر شیخ صلاح‌الدین زرکوب، فاطمه خاتون ازدواج نمود و حاصل ازدواج آن دو، یک پسر به نام امیرجلال‌الدین عارف چلبی فریدون و دو دختر به نام‌های عابده و عارفه بودند. دو همسر دیگر نیز اختیار نمود و از هر یک از آنان، صاحب پسرانی با نام‌های چلبی شمس‌الدین امیر عابد، چلبی حسام‌الدین امیرزاهد و چلبی واجد شد. بهاءالدین محمد که در کتاب خود «مثنوی ولدی» مشهور به «ولدنامه» از خود با عنوان «ولد» یاد می‌کند؛ هم از نظر شکل و شمایل ظاهری و هم از نظر علمی و در برخی خصصت‌ها شبیه پدرش جلال‌الدین محمد بود. سلطان ولد در خدمت بسیاری از عرفای وقت خود از جمله سید برهان‌الدین محقق ترمذی- مرید سلطان‌العلماء و اولئین راهنمای مولانا- هم‌چنین شیخ صلاح‌الدین زرکوب - که از شاگردان و برگزیدگان مولانا و البته پدر همسر وی بود- و حسام‌الدین بن اخی ترک بود و از آن‌ها بهره‌ها برد. پس از درگذشت حسام‌الدین، به اصرار مریدان (به مدت سی سال تا زمان مرگ) بر مسند شیخی نشست و طریقه مولویه را به صورت رسمی سر و سامانی داد و آداب و رسوم تازه نهاد. او با ساختن آرامگاه، دوستداران مولانا را در کانونی گردآورد، از گم شدن آثار مولانا جلوگیری کرد و اندیشه‌های مولانا را انتشار داد و زوایای زندگانی وی را روشن ساخت^۴. مولانا دو نامه به وی نوشته که عبارتند از:

۱. نامه پنجم: مولانا این نامه را به اصرار ظهیرالدین برای گماردن دوباره وی بر منصبی است که سلطان ولد او را از آن عزل کرده بوده است.
۲. نامه ششم: گویا سلطان ولد نسبت به همسرش بی‌مهری و کم‌توجهی نموده و مولانا این نامه را در سفارش رعایت حال فاطمه خاتون همسر سلطان ولد، خطاب به وی نوشته است.

۲.۳ اشاره‌ای به زندگی علاءالدین چلبی و بافت موقعیتی نامه‌ها

علاءالدین چلبی پسر دوم مولانا جلال‌الدین رومی است. با سلطان ولد از یک مادر است. اطلاعات درباره زندگی وی بسیار اندک است. افلاکی می‌گوید: «سلطان ولد و علاءالدین از آن خاتون (گوهرخاتون) به وجود آمدند در سنه ثلث و عشرين و ستمائه (۶۲۳)». آیا این تاریخ تولد سلطان ولد است یا علاءالدین چلبی؟ به توأمان بودن آنها در مأخذی اشاره نشده است. حتی افلاکی قید کرده است که علاءالدین یک سال بزرگتر از سلطان ولد

بوده است. اگر سال ۶۲۳ را تولد سلطان ولد بدانیم، بنابراین علاءالدین باید در ۶۲۲ هـ/ ۱۲۲۵ م به دنیا آمده باشد و چون در اواخر شوال ۶۶۰ هـ/ ۱۲۶۲ م در گذشته است، پس در زمان مرگ چهل و هفت-چهل و هشت ساله بوده است. افلاکی روایت کرده است که، چون وی در شهادت شمس دست داشته، مولانا بر سر جنازه او حاضر نشد و نماز میت بر وی نخواند. مولانا دو نامه خطاب به پسر دوم خود نوشته که به شرح زیر هستند:

۱. نامه هفتم: مولانا، در این نامه فرزندش را با عبارت «افتخار المدرسین» وصف می‌کند و از وی می‌خواهد که هرچه زودتر به شهر آید و سایه بر فرزندان، شاگردان و متعلمان اندازد و می‌نویسد که دیگر کینه‌ای در بین نمانده است.

۲. نامه بیست و چهارم: در این نامه نیز می‌نویسد که جز خانه خود در جای دیگر نماند و از هوای خود پیروی نکند و در رنج بودن خویش را بیان می‌دارد. در این نامه همچنین اسم امیرسیف‌الدین به میان می‌آید و می‌گوید که به خاطر فرزند به کسان این امیر دست نیاز بردم و لابه کردم. در تواریخ سلجوقیان چند تن سیف‌الدین دیده می‌شود. این سیف‌الدین کدامیک از آنان است؟ فعلا این مطلب روشن نیست. در فیه‌مافیه از شخصی به نام سیف‌الدین فرخ بحثی به میان می‌آید احتمالاً این همان شخص است.

۳.۳ اشاره‌ای به زندگی مظفرالدین امیرعالم چلبی و بافت موقعیتی نامه

امیرعالم چلبی پسر کوچک مولانا جلال‌الدین است. مولانا، بعد از وفات همسر اوّل خود گوهر خاتون، در قونیه کراخاتون را به عقد خود در آورد، و امیرعالم چلبی و ملکه خاتون از این زن متولد شدند. اطلاعات درباره این فرزند مولانا نیز کم است. سال تولد امیرعالم معلوم نیست، ولی می‌دانیم که چهار سال بعد از وفات پدر، یعنی روز ششم جمادی الثانی سال ۶۷۶ هـ/ ۱۲۷۷ م، در گذشته است. مخاطب نامه صد و هیجدهم مظفرالدین امیرعالم چلبی است. مولانا این نامه را در رعایت احترام به حسام‌الدین چلبی نوشته و از نامه چنین برمی‌آید که امیرعالم چلبی به دلیلی با حسام‌الدین بگو مگو کرده و اندکی دل او را آزرده است. مولانا بر عظمت حسام‌الدین چلبی و حقّی که وی بر گردن خود او و امیرعالم دارد تأکید کرده و از عالم چلبی خواسته است که با حسام‌الدین جرّ و بحث نکند و دل او را به دست آورد، وگرنه مولانا از وی رنجیده خاطر خواهد شد. نامه پنجاه و چهارم در مکتوبات مولانا، که به مجدالدین نوشته شده، مهمترین نامه‌ای است که درباره زندگانی امیرعالم چلبی اطلاعاتی به دست می‌دهد. در این نامه، که جواب نامه مجدالدین شمرده می‌شود، مژده داده

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۴۵

شده است که امیر عالم از دنیا اعراض کرده خرقه پوشیده و تراش شده و در زی درویشان در آمده است، و سلام وی را به مجدالدین ابلاغ می‌کند. چنین استنباط می‌شود که امیر عالم چلبی در زمان حیات مولانا، احتمالاً در آخرین دوره‌های حیات وی، دست از کارهای دیوانی شسته و قدم در طریق سالکان راه حق گذاشته است.^۵

۴.۳ اشاره‌ای به فاطمه خاتون و بافت موقعیتی نامه مولانا به وی

فاطمه خاتون، دختر صلاح‌الدین زرکوب، عروس مولانا، همسر اول سلطان ولد است. مولانا یک نامه به عروس خود به دلیل اختلاف بین او و همسرش، سلطان ولد نوشته است. گفته شده مولانا این نامه را نوشت و آن را به وسیله جمال‌الدین قمری برای فاطمه خاتون فرستاد. چون در پایان نامه می‌نویسد که «به برکت شما، روح پاک او از آن عالم صدهزار عنایت کند بر اهل زمین» معلوم می‌شود که نامه پس از وفات صلاح‌الدین، یعنی پس از سال ۶۵۷هـ/ ۱۲۵۸م، نوشته شده است.^۶

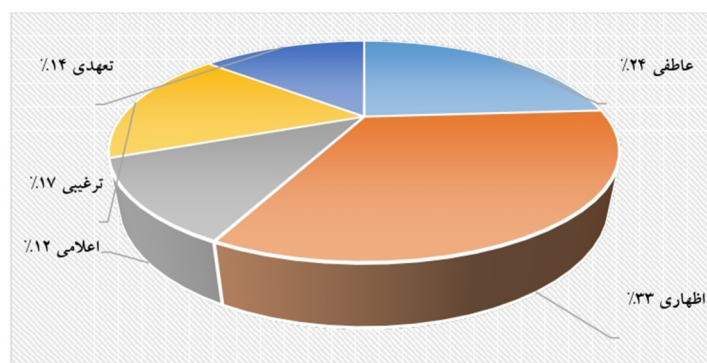
در ادامه به بررسی نامه‌های مولانا بر اساس لایه کاربردشناسی می‌پردازیم.

۵.۳ بررسی و تحلیل لایه کاربردشناسی نامه‌های خانوادگی مولانا

لایه کاربردشناسی، مؤلفه‌های «کنش‌های گفتاری، و اصول ادب» را شامل می‌شود. یکی از نظریه‌هایی که در تحلیل گفتمان از جایگاهی خاص برخوردار است؛ نظریه کنش‌گفتار (یا کارگفت) سرل^۷ است. سرل کنش‌های گفتار را به پنج دسته تقسیم می‌نماید. کنش‌گفتار اظهاری که در این نوع کنش، گوینده باور خود را درباره درستی قضیه‌ای بیان می‌دارد و وقایع و پدیده‌های جهان بیرون را توصیف می‌کند و می‌گوید که وقایع و امور در جهان بیرون چگونه هستند. نمونه‌افعالی که دارای این نوع کنش هستند عبارتند از: اظهار کردن، بیان کردن، گفتن، تکذیب کردن؛ کنش‌گفتار ترغیبی که سه مقوله «دستورها، درخواست‌ها و پیشنهادها» را هم چون «خواستن، دستوردادن، هشداردادن، دعوت کردن، پرسش کردن، معذرت‌خواهی کردن» شامل می‌گردد. کنش‌گفتار عاطفی که با کاریست آن، احساس گوینده از طریق واژه‌های عاطفی و احساسی با بار مثبت و یا منفی همچون تبریک گفتن، تسلیت گفتن، مدح کردن، هجونمودن، تمجیدکردن، سلام کردن، احترام گذاشتن، سپاسگزاری نمودن و جز آن بیان می‌گردد. کنش‌گفتار تعهدی که در بردارنده تعهدی برای انجام عملی در آینده است. افعال چنین کنشی عبارتند از:

قول دادن، سوگند خوردن، تعهد دادن، تضمین کردن، موافقت کردن و ... کنش‌گفتار اعلامی که در این نوع، شرایط تازه‌ای اعلام می‌شود. افعالی که شامل این کنش می‌شوند، عبارتند از: «اعلام کردن، منصوب کردن، به کار گماردن، اخراج کردن، آغاز کردن، پایان دادن، نام‌گذاری کردن، باطل کردن، فسخ نمودن و ...». در بررسی نامه‌های خانوادگی مولانا بر اساس نظریهٔ یادشده نتایج زیر حاصل شد:

چنان‌که در نمودار زیر مشاهده می‌شود، پربسامدترین کنش‌گفتار در نامه‌های خانوادگی مولانا، کنش‌گفتار اظهاری است؛ به طوری که یک سوم نامه‌ها را این نوع کنش‌گفتار دربر گرفته است. این امر به این دلیل است که مولانا با هدف شرح و توضیح خواستهٔ خویش و آماده کردن افراد خانواده برای شنیدن درخواست خود از این نوع کنش‌گفتاری بیشترین بهره را برده است. بنابراین، استفادهٔ فراوان کنش‌گفتار اظهاری با کارکرد اقناع هریک از مخاطبان در راستای توضیح و تبیین مطالب به کار رفته است. بر اساس جدول ۱-۳ بیش‌ترین درصد کاربست این نوع کنش‌گفتار در این نامه‌ها به ترتیب در نامه‌های خطاب به مظفرالدین امیر عالم و سپس علاءالدین چلبی با کارکرد اقناع آن‌ها در راستای توضیح و تبیین موارد خواسته‌شده در هریک از نامه‌های این دو فرزند به کار رفته و نشان از تأکید مولانا بر آن موارد دارد.

نمودار ۱-۳- درصد کاربست کنش‌های گفتاری در کل نامه‌های خانوادگی مولانا

کنش‌گفتار عاطفی نیز جزء مواردی است که در نامه‌های خانوادگی مولانا به کار رفته و جایگاه دوم را به خود اختصاص داده است. کاربست این نوع کنش‌گفتار با هدف برانگیختن احساسات و تأثیر بر افراد خانواده و با کارکرد ایجاد تغییر در نگرش و عملکرد آن‌ها

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۴۷

برای پذیرش درخواست‌های مولانا در هریک از این نامه‌ها به کار رفته است. بر اساس جدول ۱-۳ بیش‌ترین درصد کاربست کنش گفتار عاطفی در این نامه‌ها به ترتیب در خطاب به مظفرالدین امیرعالم چلبی و سپس فاطمه خاتون است. به نظر می‌رسد مولانا ارتباط عاطفی افزون‌تری با فرزند کوچکتر خود، مظفرالدین امیرعالم چلبی داشته؛ به طوری که نامه وی بیش از سایرین دارای بار عاطفی و مهر و محبت مولاناست:

پیوسته سرت سبز و لب خندان باد پیوسته دل جهان ز تو شادان باد

شادی بی‌عثار و مستی بی‌خمار، ملازم فرزند عزیز، فخرالبین، مظفرالدین - اظفره الله علی کلّ عدوّ من الجنّة والنّاس و آیده و سدّه و رشده و وقّه لما یحبّ و یرضی. سلام و تحیّت بخواند و مشتاق داند... (مولوی، ۱۳۷۱: ۲۰۸).

همچنین علاقه و احترام مولانا نسبت به عروسش، فاطمه خاتون با بهره‌گیری فراوان کنش گفتار عاطفی در نامه خطاب به سلطان ولد که درباره رفتار وی با همسرش به او نکاتی را یادآور می‌شود، آشکار است:

... اما حذر از مرصاد و اشهاد و مشهود ارواح الهی که مراقب ذریات طیبات ایشان است... الله الله الله الله الله الله الله! و از بهر سپیدرویی ابدی این پدر و از آن خود و از آن همه قبیله، خاطر ایشان را عزیز عزیز دارد، و هر روز را و هر شب را چون روز اول و شب گردک دارد در صید کردن به دام دل و جان... و والله الذی لا اله الا هو که هیچ گله‌ای نکرده‌اند و پیغام نکرده‌اند، نه به ایما نه به اشارت نه [به] تعریض؛ بلکه شکرها و دعای متواتر و متعاقب و صد آزادی از حسن معاشرت و مروّت و دلداری و دقایق مراقبت... (همان: ۶۹).

این امر در نامه مولانا خطاب به فاطمه خاتون که به دلیل حرمت پدرش به او ابراز ارادت می‌نماید؛ نیز تأیید می‌شود:

روحي بروحک ممزوج و متصل فکل حادثه تؤذیک تؤذینی

خدای را - جل جلاله - به گواهی می‌آرم و سوگند می‌خورم به ذات پاک قدیم حق تعالی که هر چه خاطر آن فرزند مخلص از آن خسته شود، ده چندان غم شما غم ماست و اندیشه شما اندیشه ماست و حقوق و احسان‌ها و خداوندی‌های سلطان المشایخ، مشرق انوار الحقائق - قدس الله روحه - بر گردن این داعی دامی است که به هیچ شکری و به هیچ خدمتی نتوان گزاردن (همان: ۱۳۲).

بنا بر داده‌های به‌دست‌آمده در ارتباط با کاربری انواع کنش‌های گفتاری، آشکار می‌شود که بارزترین شاخص سبکی مولانا در نامه‌های خطاب به افراد خانواده، سبک توصیفی-عاطفی وی است.

هم‌چنین مولانا با بهره‌گیری از کنش گفتار ترغیبی، افراد مورد خطاب خود را تشویق و ترغیب به شنیدن سخنان خود و در نتیجه انجام خواسته خود نموده است. گفتنی است در نامه خطاب به علاءالدین چلبی، فرزند دوم مولانا بیشترین کاربری کنش گفتار ترغیبی مشاهده می‌شود که بیش از ۲۹٪ یعنی نزدیک به یک‌سوم نامه‌های وی را تشکیل می‌دهد. با نگاهی به فحوای این نامه‌ها مشاهده می‌کنیم مولانا کنش گفتار ترغیبی را بیشتر با هدف تشویق وی به بازگشت به سوی خانه و ترک رفتارهای نامهربانانه نسبت به همسر و خانواده‌اش در قالب تحذیر و پند و اندرز به کار برده است:

الله الله، زود زود، چون باز از نشیمن آشیان و چون تیر از قبضهٔ کمان این دعوات را اجابت کند، به قلب منشرح و عارض منفسح. «الجماعهٔ رحمة». اگر این رحمت مخفی نبودى از آدمی، ذکر آن بی‌فایده بودی- جل المصطفی عن ذلک. ... «الخلوة خیر من جلیس السوء و جلیس الخیر من الوحده». این ضعیفان را از مذلت غم و وسواس فرقت خلاص دهد و آزاد کند و من احياءها فکأنما احياءالناس جميعاً .. (همان: ۷۲).

بنابراین حدود یک‌سوم نامه‌های مولانا به علاءالدین را تشویق و ترغیب به انجام کاری دربرمی‌گیرد، چنان‌که درپر دربارهٔ نامه‌های مولانا به طور کلی و به عنوان وجه تمایز این نامه‌ها با نامه‌های منشیانه اشاره می‌کند که «در نامه‌های مولانا وجه غالب بلاغی، تأثیر بر عواطف و احساسات مخاطب از طریق تشویق نمودن او است» (۱۳۹۶: ۲۰۰).

بهره‌گیری مولانا از کنش گفتار تعهدی زمانی بوده که یا خود متعهد شده که در گفتار خود صادق است و یا این که با سوگند دادن فرزند، فرزندان و یا عروس خود، برای آن‌ها ایجاد تعهد نموده تا بدین وسیله کمکی به آن‌ها و اصلاح روابط خانوادگی و دوستانه کرده باشد. فاطمه خاتون، همسر سلطان ولد تنها شخصی است که مولانا بیش‌ترین کنش گفتار تعهدی را در نامه خود به وی به کار برده است. این امر گویای آن است مولانا لازم می‌دانسته برای اطمینان خاطر فاطمه خاتون و حفظ زندگی مشترک او و سلطان ولد تمام سعی خود را به‌کار بندد و برای این کار بارها سوگند یاد کند تا هیچ ابهامی برای وی به وجود نیاید.

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۴۹

... و توقع من از آن فرزند آن است که از این پدر هیچ پوشیده ندارد از هر که رنجد، تا منت دارم و در یاری به قدر امکان، ان شاء الله، تقصیر نکنم. اگر فرزند عزیز، بهاء‌الدین، در آزار شما کوشد، حقاً و ثم حقاً دل از او برکنم و سلام او را جواب نگویم و به جنازه من نیاید، نخواهم، و همچنین غیر او هر که باشد... یقین دارم که اگر صد هزار سوگند بخورند که ما مظلومیم، من ایشان را ظالم دانم که در حق شما محب و دعاگوی نباشد. ایشان را مظلوم ندانم، سوگند و عذر قبول نکنم. والله و بالله و تالله که هیچ عذری و سوگندی و مکرری و گریه‌ای از بدگوی شما قبول نکنم... والله که چنین است و بالله که چنین است و تالله که چنین است... و اعتقاد این پدر این است که بر این میرم و بر این در گور روم - ان شاء الله تعالی... (همان: ۱۳۲-۱۳۳)

از سوی دیگر، مولانا از کنش‌گفتاری اعلامی - هرچند اندک- نیز بهره گرفته است. البته چنان‌که در جدول ۱-۳ نشان داده شده؛ مولانا بیش‌ترین استفاده را از کنش‌گفتاری اعلامی در نامه‌های خود به سلطان ولد داشته است. بر اساس فحوای نامه‌های ارسالی مولانا به او، این امر به این دلیل بوده که مولانا برای آگاهی دادن به فرزند خود در اصلاح رابطه خانوادگی خود و همسرش و بیان شرایطی تازه در صورت خوش‌رفتاری و یا کم‌توجهی به وی، و یا حتی درباره حالات روحی خود هنگام نوشتن، حدود یک چهارم نامه را به کاربست کنش‌گفتار اعلامی اختصاص داده است. چنان‌که شرایط روحی خود را در زمان نوشتن نامه این‌گونه بیان می‌کند: «بی‌دل و بی‌دست، نه هشیار نه مست، نه نیست و نه هست...» (۱۳۷۱: ۶۹). همچنین درباره شرایط متفاوت فاطمه خاتون و خاندانش نیز چنین می‌نویسد:

که ایشان نه از آن عنصرند که کهنه شوند، نصرت عنایت ازلی از آن وافرتر است که در دیوار ایشان منور و معطر نباشد که والتین و الزیتون و طور سینین که قسم به جماداتی است که روزی قدم ایشان بدانجا رسیده است... (همان)

جدول ۱-۳- درصد کاربست انواع کنش‌های گفتاری در نامه‌های خانوادگی مولانا

انواع کنش گفتار افراد خانواده	ف	ف	ف	ف	ف
سلطان ولد	۲۱	۱۲.۲	۲۸.۵	۱۵.۵	۲۲.۸
علاء‌الدین چلبی	۲۲.۵	۷.۵	۳۸.۳	۲۹.۲	۲.۵
مظفرالدین امیرعالم چلبی	۲۷.۴	۳.۲	۴۶.۸	۱۶.۱	۶.۵
فاطمه خاتون	۲۵.۴	۳۲.۸	۱۹.۴	۷.۵	۱۴.۹

دومین مؤلفه‌ای که در تحلیل لایهٔ کاربردشناسی به کار می‌رود؛ بررسی و تحلیل متن بر اساس نظریهٔ ادب است. نظریهٔ ادب یا ادب زبان‌شناختی به تحلیل روشی می‌پردازد که افراد در اداره کردن مکالمه و یا انواع دیگر تعاملات به کار می‌گیرند تا وجههٔ آن‌ها حفظ شود. به عبارت دیگر، در یک ارتباط کلامی تئوری ادب به این مسأله می‌پردازد که چگونه گوینده در تلاش است برای خودش وجهه‌ای ایجاد کند، وجهه‌اش را حفظ نماید و فاصله‌اش را با مخاطب حفظ کند. یول، ادب را نظامی از روابط بین‌فردی در نظر می‌گیرد که با هدف تسهیل تعامل از طریق به حداقل رساندن برخورد و رویارویی - که جزء ماهیت کلیهٔ تبادلات انسانی است - صورت می‌گیرد (۱۳۹۸: ۸۲). همچنین بر اساس این نظریه، راهکارهای تهدید وجههٔ مخاطب در یک گفتمان جز راهبردی که وجههٔ گیرنده را واضح، بی‌ابهام و کاملاً مستقیم مورد تهاجم قرار می‌دهد؛ عبارتست از: ۱. راهبرد نقض ادب ایجابی: این راهبرد برای آسیب‌زدن به وجههٔ ایجابی گیرنده طراحی شده است. برای مثال بیرون نگاه داشتن کسی از فعالیتی، نادیده گرفتن طرف مقابل، استفاده از برچسب‌های نامناسب و ناشایست و ... (وجههٔ ایجابی عبارتست از نیاز به پیوند داشتن فرد با دیگران). ۲. راهبرد نقض ادب سلبی: راهبردی که قصد آن آسیب رساندن و مخدوش کردن وجههٔ سلبی گیرندهٔ پیام است. مانند این نمونه‌ها: جنگیدن، تمسخر و تحقیر دیگران و ... (وجههٔ سلبی نیاز به مستقل بودن فرد از دیگران را نشان می‌دهد) (محمودی بختیاری و فرشته حکمت، ۱۳۹۲: ۲۷). مؤلفه‌ها و خردمؤلفه‌های مورد نظر در این پژوهش در جدول زیر نشان داده شده است.

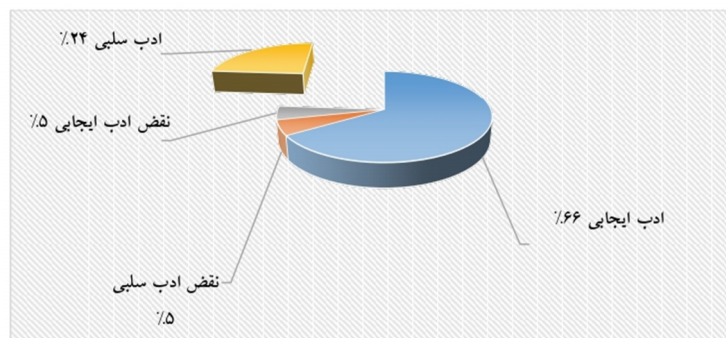
جدول ۲-۳ خردمؤلفه‌ها در نظریهٔ ادب (به اختصار)

مؤلفه‌های نظریهٔ ادب	خردمؤلفه‌ها
ادب ایجابی	متوسل شدن درخواست کننده به هدف مشترک یا حتی دوستی موجود در بین طرفین ارتباط؛ تأکید بر دوستی و همدلی؛ توجه به علایق، خواسته‌ها و نیازهای مخاطب؛ اغراق در علایق، حمایت و همدردی با مخاطب؛ کاریست القاب و عناوین نیک برای مخاطب؛ راهبرد احترام: استفاده از ضمیر جمع برای مخاطب؛ راهبرد احترام: با جمع بستن فعل برای مخاطب؛ جستن توافق یا موافقت کردن؛ پرهیز از مخالفت؛ ادعای زمینه مشترک و پیش فرض؛ پیشنهاد و قول؛ خوش بین بودن؛ درگیر کردن مخاطب در یک فعالیت؛ فرض را بر رابطهٔ متقابل گذاشتن؛ دعا کردن؛ هدیه دادن؛ حق دادن به شئونده
ادب سلبی	توجه به تمایل مخاطب به آزادی و بی‌زاری از تحمیل؛ سؤال، نشانگر احتیاط؛ بدبین بودن؛ عذرخواهی؛ شخصی‌زدایی کاربر زبان و مخاطب (ساخت‌های غیرشخصی)؛ بیان عمل تهدید کننده به صورت یک قانون عمومی (بیان قاعدهٔ کلی)؛ اسم‌سازی؛ بیان آشکار مدیون بودن به مخاطب و مدیون نبودن وی

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۵۱

تأکید بر عدم همدلی و بیرون نگه داشتن کسی از فعالیتی؛ استفاده از برجسب های نامناسب و ناشایست؛ نادیده گرفتن طرف مقابل؛ استفاده از زبان یا کلمات محرمانه یا نا مفهوم یا کلمات تابو؛ با القاب و عناوین نامناسبی دیگران را صدا کردن و نام گذاشتن بر دیگری، دنبال عدم توافق بودن؛ باعث ناراحتی دیگران شدن	نقض ادب ایجابی
۱- تهدید کردن؛ تحقیر کردن، خوار شمردن یا مسخره کردن کسی؛ به حریم دیگری تجاوز کردن؛ به وضوح دیگری را با ویژگی منفی همراه کردن؛ آشکارا مدیون بودن مخاطب را گوشزد کردن؛ جنگیدن؛ تواضع، خود را پست و حقیر جلوه دادن؛ سوء استفاده از وجهه دیگری	نقض ادب سلبی

بر اساس نمودار زیر مشخص می شود مولانا در ۶۶٪ نامه های خانوادگی خود، از مؤلفه های ادب ایجابی و در ۲۴٪ آن ها از مؤلفه های ادب سلبی استفاده نموده است. به عبارت بهتر، مولانا در ۹۰٪ نامه های خویش به افراد خانواده، مؤلفه های ادب ایجابی و ادب سلبی را رعایت نموده، در ۵٪ نامه ها ادب ایجابی را نقض نموده و به همین میزان نقض ادب سلبی نیز داشته است. بنابراین، یکی از ویژگی های سبکی نامه های خانوادگی مولانا بر اساس نظریه ادب، رعایت نسبتاً بالای ادب ایجابی و سلبی است.

نمودار ۲-۳- درصد کاربری مؤلفه های نظریه ادب در نامه های مولانا به افراد خانواده

از سوی دیگر، بیشترین کاربری مؤلفه های ادب ایجابی طبق جدول زیر به فاطمه خاتون اختصاص یافته است. بدین ترتیب می توان گفت فاطمه خاتون در نزد مولانا از جایگاه ویژه ای برخوردار هستند و مولانا بر خود لازم می دانسته نسبت به وی ادب ایجابی را رعایت نماید. به طور نمونه، مولانا در نامه خویش به وی، بیست و دو مورد راهبرد احترام به کار برده که به آن اشاره می شود:

... ده چندان غم شما غم ماست و اندیشه شما اندیشه ماست ... اگر فرزند عزیز، بهاء الدین، در آزار شما کوشد، ... حق- جَلَّ جلاله- در یاری شماست و بندگان خدا در

یاری شمایند. هر که در حق شما نقصان گوید، دریا به دهان سگ نیالاید و تنگ شکر به زحمت مگس بی‌قیمت نشود و یقین دارم که اگر صد هزار سوگند بخورند که ما مظلومیم، من ایشان را ظالم دانم که در حق شما محبّ و دعاگوی نباشد. ... هیچ عذری و سوگندی و مکرری و گریه‌ای از بدگوی شما قبول نکنم. مظلوم شمایید. با آن‌که شما را حرمت دارند، خداوند و خداوند زاده خوانند، پیش رو و پس پشت، بی‌منافقی، و عیب بر خود نهند که مجرم ماییم، با آن همه هم ظالم باشند و شما مظلوم؛ زیرا حق شما و حق آن سلطان صد چندان است که ایشان کنند... از این پدر هیچ پنهان ندارند و احوال یک به یک به من بگویند ... شما هیکل امان حقیّد. در عالم از آثار آن سلطان که، به برکت شما، روح پاک او صد هزار عنایت کند به سبب شما بر اهل زمین هرگز خالی مباد آثار شما و نسل شما متقطع مباد تا روز قیامت و غمگین مباد دل شما و دل فرزندان شما... (مولوی، ۱۳۷۱: ۱۳۲-۱۳۳).

جدول ۳-۳- فراوانی و درصد مؤلفه‌های نظریهٔ ادب در نامه‌های مولانا به افراد خانواده

نقض ادب سلبی		نقض ادب ایجابی		ادب سلبی		ادب ایجابی		مؤلفه‌های نظریهٔ ادب	افراد خانواده
درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	سلطان ولد	
۱۱٪	۹	۱٪	۱	۲۳٪	۱۹	۶۵٪	۵۴	سلطان ولد	
۶٪	۶	۸٪	۸	۳۰٪	۲۸	۵۶٪	۵۳	علاءالدین چلبی	
۰	۰	۹٪	۴	۲۷٪	۱۲	۶۴٪	۲۸	مظفرالدین امیرعالم چلبی	
۲٪	۲	۲٪	۲	۱۷٪	۱۵	۷۹٪	۷۰	فاطمه خاتون	

کمترین کاربست ادب ایجابی و بالاترین بسامد بهره‌گیری از ادب سلبی در نامه‌های مولانا خطاب به علاءالدین مشاهده می‌شود که اکثر آن در ادب سلبی با استفاده از مؤلفهٔ «شخصی‌زدایی» مشاهده می‌شود. این دو موضوع، از سویی نشان از جایگاه نه چندان والای علاءالدین نزد مولانا و از سوی دیگر، می‌تواند نشان از دور بودن پدر و فرزند از نظر عاطفی از یکدیگر و روابط نسبتاً سرد پدر نسبت به فرزند با استفاده از کلام رسمی حاصل از بالاترین بسامد کاربست شخصی‌زدایی در انشای نامه‌های خطاب به وی داشته باشد. افعال زیر گویای شخصی‌زدایی در کلام مولانا در نامه به علاءالدین است:

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۵۳

...تغییری کرده باشد... او میدست... احتمال کند و عفو کند و زود به شهر آید و نقل کند... و این والد بار دیگر ممنون منت عظیم باشد و بر انقیادها و احسانهای سالف مضاعف و منضم شود... به تفصیل نتوان نوشت... اجابت کند... خلاص دهد و آزاد کند...

نقض ادب ایجابی در نامه مولانا به فرزند کهتر، امیر مظفرالدین - که نسبت به سایرین کاربست بیشتری داشته است - دلیلی دیگر دارد. مولانا این نامه را در رعایت احترام فرزند نسبت به حسام‌الدین نوشته و در آن اذعان می‌کند حسام‌الدین را همچون فرزند خود می‌داند که در خانواده وی بزرگ شده و با بیان این موضوع، علاقه خویش نسبت به او را در این نامه به فرزند کوچک خود، مظفرالدین امیرعالم بیان می‌دارد. بنابراین، نقض ادب ایجابی در این نامه به دلیل ناراحتی مولانا از فرزندِ خاطی خود که برخلاف میل او با حسام‌الدینی که او را دوست دارد؛ نامهربانی کرده، به کار رفته است. این میزان نقض ادب ایجابی شامل همدلی نکردن با فرزند است و گمان خطای او را به او یادآور می‌شود:

... شنوده آمد که آن فرزند با او مناقشه می‌کند به قول صاحب‌غرضان و بعضی چیزها را محسوب و مسموع نمی‌دارد و حسام‌الدین امین و معتمد و فرزند ماست «والقول قول الأئین مع الیمین». و معلوم است شما را که حسام‌الدین در کنار ما بزرگ شده است، بد و نیک او، او بهتر داند. اگر گمان شماست و اگر قول کسی دیگر است، علی کل حال، آن از حال او دور است که در نصیحت و نیکوخواهی تقصیر کرده باشد؛ تا این قیاس نکنی و آن گمان نبری که إن بعض الظن اثم (چهل و نهم / ۱۲) آن گمان از قبیل آن ظن‌هاست که پشیمان شوی و اثم بینی. ستعرفنی إذا جرّبت غیری و تعلم أنني لبقٌ نصحٌ.
الله الله، این وصیت‌ها را درباره او از قبیل تکلف و مبالغه نشمرد و بلکه از بسیار اندکی و از هزار، یکی؛ هر زیادتی که در این مطالبه و مناقشه مطلوب است آن فرزند را و مطموع، آن بحقیقت خسارت است و زیان، تا معلوم باشد... (همان: ۲۰۸).

بر اساس جدول بالا، بیشترین نقض ادب سلبی در یکی از نامه‌های مولانا به سلطان ولد - که درباره نحوه رفتار وی با همسرش، فاطمه خاتون نوشته شده - دیده می‌شود. این نقض ادب سلبی درباره خود مولانا به کار رفته و شامل هشت بار ضعیف شمردن خود و یک بار شک و تردید در کلام درباره ارتباط خود با عالم روحانی است. در واقع، مولانا برای راضی کردن سلطان ولد به توجه بیشتر نسبت به همسرش، حتی از موضع ضعف با فرزند خود صحبت نموده و همین امر سبب نقض ادب سلبی در نامه وی به سلطان ولد شده است. چنان که می‌نویسد:

لیکن این دم چنانم که پروای سلام علیک نیستم از حیرت حیرت‌آفرینی... و در چنین حالت ناپروایی... از فرط این شفقت این چند حرف مشوش نبشته شد، بی‌دل و بی‌دست، نه هشیار نه مست، نه نیست و نه هست در وصیت جهت رعایت شاهزاده ما و روشنایی دل و دیده ما و همه عالم که امروز در حواله و حباله آن فرزند است... آلا بی‌گفت خلق و اشارت ایشان چند روز است که از صدای عالم جان و ورای عالم صورت، صورت بی‌صورت به هوشم می‌آید و مرا می‌خلد؛ ندانم که حکایت حال است یا مأل، امتحان نقدست یا نسیه؟... (همان: ۶۸).

هم‌چنین چنان‌که در جدول ۱-۳ نشان داده شد؛ این نظریه دارای خردمؤلفه‌هایی نیز هست که در نامه‌های خانوادگی مولانا بررسی شد و دستاوردهای زیر از آن به دست آمد:

از نظر ادب ایجابی، سه مؤلفه «درخواست»، «دعای خیر» و «بیان همدلی و تأکید بر انس و دوستی» نسبت به افراد خانواده به ترتیب بیش‌ترین بسامد را در این نامه‌های مولانا به خود اختصاص داده و مورد توجه مولانا بوده‌اند. این امر گویای نگرش ویژه مولانا نسبت به افراد خانواده و تلاش وی برای تحکیم مناسبات خانوادگی است.

از نظر ادب سلبی، «شخصی‌زدایی» و سپس «یقین و اطمینان در کلام» در نامه‌های مولانا بسیار به کار رفته است. استفاده از مؤلفه اول، کلام مولانا را در این نامه‌ها رسمی نموده و کاربست مؤلفه دوم نشان از قطعیت کلام مولانا در ارتباط با افراد خانواده دارد.

از نظر نقض ادب ایجابی، «همدلی نکردن با مخاطب نامه» بیشترین بسامد را در نامه‌های خطاب به علاءالدین چلبی و مظفرالدین امیر عالم داراست و گویای آزردهی خاطر مولانا از این دو فرد است.

از نظر نقض ادب سلبی، «ضعیف شمردن خود» بیش‌ترین فراوانی را در نامه‌های خانوادگی مولانا به خود اختصاص داده که البته فقط در یکی از نامه‌های مولانا به سلطان ولد به کار رفته، زمانی که می‌خواهد شرایط روحی و روانی خود را هنگام نامه نوشتن تشریح نماید، تا میزان ناراحتی و نگرانی خویش را درباره نحوه رفتار سلطان ولد با فاطمه خاتون را به وی گوشزد نماید.

جدول ۳-۴- بسامد مؤلفه‌های نظریه ادب در نامه‌های مولانا خطاب به افراد خانواده

جمع کل	فاطمه خاتون	مظفّرالدین امیر عالم	علاءالدین	سلطان ولد	افراد خانواده مولانا	
					مؤلفه‌های نظریه ادب	
۳۸	۳	۱۲	۱۴	۹	دعای خیر	ادب ایجابی
۱۵	۱۰	۰	۱	۴	تعریف و تمجید	
۷۱	۸	۱۱	۳۱	۲۱	درخواست	
۳۷	۲۳	۱	۲	۱۱	همدلی و دوستی	
۱۵	۴	۱	۵	۵	القاب نیک	
۲۹	۲۲	۳	۰	۴	احترام	ادب سلبی
۱۲	۷	۰	۳	۲	اطمینان در کلام	
۴	۰	۰	۳	۱	پرسش	
۵۷	۸	۱۲	۲۱	۱۶	شخصی‌زدایی	
۱	۰	۰	۱	۰	عذرخواهی	
۵	۲	۰	۲	۱	کار بست برچسب نامناسب برای دیگری	نقض ادب ایجابی
۱۰	۰	۴	۶	۰	همدلی نکردن با مخاطب نامه	نقض ادب سلبی
۱	۰	۰	۱	۰	گوشزد کردن مدیون بودن مخاطب	
۲	۰	۰	۲	۰	با ویژگی منفی یاد کردن از مخاطب نامه	
۸	۰	۰	۰	۸	ضعیف شمردن خود	
۳	۰	۰	۳	۰	خود را مقصّر دانستن	
۱	۰	۰	۰	۱	شک و تردید در کلام	

با توجه به این بررسی روابط مولانا با هریک از افراد خانواده آشکار می‌شود چنان‌که نسبت به فاطمه خاتون از خردمؤلفه‌های «تعریف و تمجید»، «راهربرد احترام»، «یقین و اطمینان در کلام» و «بیان همدلی و تأکید بر انس و دوستی» بیشترین بهره را داشته است. انس و علاقه مولانا نسبت به فاطمه خاتون بسیار بارز است. مولانا - چنان‌که خود در نامه بیان می‌دارد- به خاطر پدر فاطمه خاتون و جایگاه عرفانی وی، احترام فراوانی برای عروس قایل است. همچنین مولانا برای به دست آوردن دل عروس و رفع کدورت بین او و سلطان ولد با یقین و اطمینان بیش‌تری می‌نویسد.

از سوی دیگر، کار بست فراوان خردمؤلفه‌های «دعای خیر»، «درخواست» «شخصی‌زدایی»، «همدلی نکردن با مخاطب نامه»، «برچسب نامناسب برای دیگری»، «با ویژگی منفی یاد کردن از

مخاطب نامه» و «خود را مقصّر دانستن» در نامه‌های مولانا خطاب به علاء‌الدین بیش‌ترین بسامد را دارد. کاربست هریک از این خردمؤلفه‌ها از سویی گویای شفقت مولانا نسبت به این فرزند سرکش است و از سویی دیگر بیانگر آن است که علاء‌الدین کمترین حرف‌شنوی را از پدر داشته است. استیصال مولانا در برابر رفتارهای ناخوشایند علاء‌الدین منجر به آن شده که مولانا خود را مقصّر بداند و حتی از او عذرخواهی نماید. تنها باری که مولانا از دو مؤلفهٔ «عذرخواهی» و «مقصّر دانستن خود» بهره می‌برد، در یکی از نامه‌های مولانا خطاب به وی است:

اگر خاطر فرزند عزیز، قرهٔ العیون، افتخارالمدرّسین، مونس الفقرا - زاده الله علوًّا - از تقصیر والد در سلام و پرسش تغییری کرده باشد و از تعجیل جماعت در آمدن از باغ به شهر، اومیدست که این مکروهات را به خلُق خوب و خلُق محبوب خود احتمال کند و عفو کند و زود به شهر آید و نقل کند به مبارکی و شادی تا همه را یقین شود که در خاطر عزیزش تغییری و آزاری نمانده است از مخالفت‌های مخالفان. و این والد بار دیگر ممنون منت عظیم باشد و بر انقیادها و احسان‌های سالف مضاعف و منضم شود - ان شاء الله تعالی (همان: ۷۱).

گاهی نیز مولانا مجبور به بهره‌گیری از مؤلفهٔ «بیان آشکار مدیون بودن مخاطب نامه» شده است تا به علاء‌الدین بگوید که برای حل مشکلات وی ناچار از انجام کارهایی خلاف عادت خود شده است:

... و این ضعیف ده بار با امیر سیف‌الدین - سلمه الله تعالی - و با اهل او پایندان شدم و دست بر سینه زدم و عادت من نبود، جهت شفقت تو کردم. و اگر این ساعت در نظر تو آن مصلحت بازیچه نماید، اما آن به هوای خود نکردم، واقعات دیده بودم و از غیب اشارت، فی الجمله سرپوشیده می‌گویم و لابه می‌کنم... (همان: ۲۳).

از سوی دیگر، فقط در نامه‌های مولانا به وی است که مولانا مجبور به استفاده از «ویژگی منفی برای علاء‌الدین» شده و با القابی همچون «ای زنده‌کشِ مرده زیارت‌کن من^۸» از او یاد می‌کند. مولانا پنج بار ناچار از بهره‌گیری از «برچسب نامناسب برای دیگری» شده که این مؤلفه یک بار برای سلطان ولد به صورت تعریض و کنایه^۹، دو بار در نامهٔ علاء‌الدین خطاب به شخصی که مخلّ آسایش و آرامش زندگی خانوادگی وی شده^{۱۰}، و دو بار نیز در نامهٔ فاطمه خاتون برای افرادی که نسبت به وی بی‌احترامی روا داشته‌اند و یا دارند^{۱۱}، استفاده شده است.

۴. نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی‌های سبک‌شناختی لایه کاربردشناسی نامه‌های خانوادگی مولانا، سبک توصیفی-عاطفی مولانا و همچنین رعایت کامل ادب ایجابی آشکار شد و از دل این داده‌ها، به مناسبات و روابط خانوادگی وی با هریک از مخاطبان نامه‌ها پی بردیم:

- سلطان ولد تنها شخصی است که مولانا بیش‌ترین استفاده را از کنش گفتاری اعلامی در نامه‌های خود به وی داشته است. در واقع، نگاه مولانا نسبت به این فرزند نگاه بالا به پایین است؛ چنان‌که بر اساس فحوای نامه‌ها، این امر به این دلیل بوده که مولانا برای آگاهی دادن به فرزند خود در اصلاح رابطه خانوادگی خود و همسرش و بیان شرایطی تازه در صورت خوش‌رفتاری و یا کم‌توجهی به وی، و یا حتی درباره حالات روحی خود هنگام نوشتن، از این نوع کنش گفتار بهره‌افزون‌تری برده است. همچنین بیشترین نقض ادب سلبی در نامه‌های مولانا به سلطان ولد- درباره نحوه رفتار وی با همسرش، فاطمه خاتون- دیده می‌شود. این نقض ادب سلبی بیشتر درباره خود مولانا به کار رفته، زمانی که می‌خواهد شرایط روحی و روانی خود را هنگام نامه نوشتن تشریح نماید، تا میزان ناراحتی و نگرانی خویش درباره نحوه رفتار سلطان ولد با فاطمه خاتون را به وی گوشزد نماید و در واقع، برای راضی کردن سلطان ولد به توجه بیشتر نسبت به همسرش، حتی از موضع ضعف با فرزند خود صحبت نموده و همین امر نقض ادب سلبی در نامه وی به سلطان ولد را در پی داشته است. بنابراین، مولانا با این فرزند خویش روابط متعادلی داشته و بیشترین نگرانی وی از نامهربانی احتمالی این فرزند نسبت به همسر است که آن هم نشان از علاقه مولانا نسبت به سلطان ولد دارد.

- مولانا با دومین فرزند خویش، علاءالدین چلبی، روابط چندان صمیمانه‌ای ندارد. دستاوردهای حاصل از این پژوهش گویای این امر است. کمترین کاربست ادب ایجابی و بیش‌ترین بسامد بهره‌گیری از ادب سلبی در نامه‌های مولانا خطاب به علاءالدین مشاهده می‌شود که اکثر آن در ادب سلبی با استفاده از مؤلفه «شخصی‌زدایی» مشاهده می‌شود. این دو موضوع، از سویی نشان از جایگاه نه چندان والای علاءالدین نزد مولانا و از سوی دیگر، می‌تواند نشان از دور بودن پدر و فرزند از نظر عاطفی از یکدیگر و روابط نسبتاً سرد پدر نسبت به فرزند با استفاده از کلام رسمی حاصل از بیش‌ترین بسامد کاربست شخصی‌زدایی در انشای نامه‌های خطاب به وی داشته باشد. هم‌چنین مولانا در نامه‌های خطاب به وی، با هدف تشویق او به بازگشت به سوی خانه

و ترک رفتارهای نامهربانانه نسبت به همسر و خانواده‌اش گاه به صورت تحذیر و گاه در قالب پند و اندرز، از کنش گفتار ترغیبی بیشترین بهره را برده است. از سوی دیگر، از نظر نقض ادب ایجابی، «همدلی نکردن با مخاطب نامه» بیشترین بسامد را در نامه‌های خطاب به علاءالدین چلبی داراست و گویای آزرده‌گی خاطر مولانا از این فرزند است. به‌طور کلی، بهره‌گیری فراوان مولانا از خردمؤلفه‌های «درخواست» «شخصی‌زدایی»، «همدلی نکردن با مخاطب نامه»، «برچسب نامناسب برای دیگری»، «با ویژگی منفی یادکردن از مخاطب نامه» و «خود را مقصّر دانستن» در نامه‌های مولانا خطاب به علاءالدین بیش‌ترین بسامد را دارد. هر یک از این موارد به علاوه به‌کارگیری فراوان خردمؤلفهٔ «دعای خیر» از سوی گویای شفقت مولانا نسبت به این فرزند سرکش است و از سوی دیگر بیانگر آن است که علاءالدین کمترین حرف‌شنوی را از پدر داشته است. استیصال مولانا در برابر رفتارهای ناخوشایند علاءالدین حتی منجر به عذرخواهی شده تا بدین ترتیب بتواند او را به اصطلاح «سربه‌راه» کند. گاهی نیز مولانا مجبور به بهره‌گیری از مؤلفهٔ «بیان آشکار مدیون بودن مخاطب نامه» شده تا به وی بگوید که برای حل مشکلات وی ناچار از انجام کارهایی خلاف عادت خود شده است. بنا بر این توضیحات، آشکار می‌شود علاءالدین چلبی، فرزند سرکش مولانا بوده که در طول حیات کوتاه خویش بارها دل پدر را آزرده است. همهٔ این نامه‌ها نشان می‌دهد که مولانا از این فرزند خود سخت دل‌شکسته بوده است.^{۱۲} چنان‌که زرین‌کوب نیز در این باره می‌نویسد: «بین مولانا و علاءالدین، فرزند کوچکتر رنجش خاطری وجود داشت که از دو مسأله نشأت می‌گرفت: یکی از تمایل علاءالدین به مشرب فقها و رویگردان بودن وی از صوفیان و رسم سماع، و دو دیگر این که پدرش با تزویج کیمیاخاتون به شمس تبریزی علاقهٔ قلبی پسر را نسبت به آن پروزدهٔ حرم خویش نادیده گرفته بود (۱۳۷۳: ۲۲۳)».

- مولانا ارتباط عاطفی افزون‌تری با فرزند کوچکتر خود، مظفرالدین امیر عالم چلبی داشته؛ به طوری که نامهٔ خطاب به وی بیش از سایر نامه‌ها با عاطفه و مهر مولانا همراه است. هرچند که در این نامه شاهد نقض ادب ایجابی به صورت «همدلی نکردن با فرزند» و یادآوری گمان خطای او نسبت به حسام‌الدینی است که نامه به خاطر وی نوشته شده و مولانا وی را همچون فرزند خود می‌داند که در میان خانواده‌اش بالیده است. بنابراین،

تقاضی ادب ایجابی به دلیل ناراحتی مولانا از فرزندِ خاطی است که برخلاف میل او با حسام‌الدین نامهربانی کرده، و تأکید مولانا در این نامه بر رعایت حال این شخص است.

- فاطمه خاتون، همسر سلطان ولد، نزد مولانا از احترام ویژه‌ای برخوردار است. این امر به دلیل حرمت خاصی است که مولانا نسبت به خانواده‌ی وی بویژه پدرش، صلاح‌الدین زرکوب دارد. این امر از کاربست فراوان کنش‌گفتار عاطفی در نامه به وی آشکار می‌شود. همچنین فاطمه خاتون تنها شخصی است که مولانا بیش‌ترین کنش‌گفتاری تعهدی را در نامه‌های خود به وی به کار برده است. این امر گویای آن است که مولانا لازم می‌دانسته برای اطمینان خاطر فاطمه خاتون و حفظ زندگی مشترک او و سلطان ولد تمام سعی خود را به کار بندد و برای این کار بارها سوگند یاد کند تا هیچ ابهامی برای وی به وجود نیاید. این امر، با بیشترین کاربست مؤلفه‌های ادب ایجابی نسبت به فاطمه خاتون در قالب «تعریف و تمجید»، راهبرد احترام» «یقین و اطمینان در کلام» و «بیان همدلی و تأکید بر انس و دوستی» تأیید می‌شود.

با این نتیجه و با رعایت اصل داده‌بنیاد بودن می‌توان گفت واژه‌ها و عبارات در کلام مولانا صرفاً الفاظ و کلماتی نیستند که جهت انتقال معنی و مفهومی به کار گرفته می‌شود، بلکه این الفاظ و عبارات اعمالی هستند که با تولید پاره‌گفتارهایی در کلام انتقال داده می‌شوند. به تعبیر گویاتر، مولانا از این پاره‌گفتارها تنها برای انتقال معانی مورد نظر خویش بهره نبرده، بلکه حتی با کاربست آن‌ها کار و یا کارهایی انجام داده که بیشترین آن، تأثیر بر نگرش مخاطب و تغییر رویه و عقیده او بر مبنای باورهای مطرح‌شده، و کمترین آن، به فکر انداختن و در حالت تردید و دودلی قرار دادن مخاطب برای انجام درخواست مولانا در هریک از نامه‌هاست.

گفتنی است نتایج این پژوهش با تأکید بر داده‌ها بر مبنای لایه کاربردشناسی در سبک‌شناسی انتقادی - و نه پیش‌فرض‌های پژوهشگران - به دست آمده است. همین امر جنبه روشمند بودن این نوع پژوهش را تقویت می‌نماید. بنابراین، در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت با کاربست سبک‌شناسی انتقادی به طور کلی و سبک‌شناسی لایه‌ای به‌طور خاص، افزون بر آن که می‌توان ویژگی‌های سبکی یک ژانر ادبی - در اینجا مکتوبات - را آشکار نمود؛ از طریق آن حتی می‌توان به لایه‌های پنهان متن از جمله نحوه ارتباطات نویسنده نامه با هریک از مخاطبان، دیدگاه‌های شخصی و درونی نویسنده نسبت به دیگران و... نیز دست یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. گفتنی است در میان برخی آثار که گاه به زندگی مولانا اشاراتی داشته‌اند؛ به علاقه پنهان مولوی به «کیمیا خاتون» نیز اشاره می‌شود. خوانندگان محترم برای اطلاع بیشتر می‌توانند به مقاله طاهری (۱۳۹۱) مراجعه کنند.
۲. برگرفته از افلاکی، (۱۳۶۲) و سلطان ولد (۱۳۱۵، ج ۱).
۳. درباره تاریخ تولد سلطان ولد – همچون اکثر ادیبان و عارفان – اختلاف نظر جود دارد. برخی تولد وی را سال ۶۱۶ ه. ق دانسته‌اند (برای اطلاع بیشتر ر. ک مولوی، ۱۳۷۱: ۳۰۳).
۴. ر. ک. مولوی، ۱۳۷۱: ۳۰۳ نقل به مضمون.
۵. ر. ک. مولوی، ۱۳۷۱: ۲۵۰-۲۵۲.
۶. ر. ک. مولوی، ۱۳۷۱: ۲۷۸.
۷. ر. ک. سرل، جان (۱۳۸۷).
۸. ... ای زنده‌کش مرده‌زیارت کن من، بهل تا دل پدر فارغ باشد از رقعه و اندیشه رقعه نوشتن، عوض رقعه به دعای خیر تو مشغول باشد... -
۹. و نیندازد که صید شده است و محتاج صید نیست که آن مذهب ظاهرین است که یعلمون ظاهراً من الحیوه الدنیا... -
۱۰. والله که آن گرگین اسب بدین زین نمی‌ارزد، نمی‌ارزد... -
۱۱. هر که در حق شما نقصان گوید، دریا به به دهان سگ نیالاید و تنگ شکر به زحمت مگس بی‌قیمت نشود... -
۱۲. ر. ک. مولوی، ۱۳۷۱: ۲۷۵-۲۷۷

کتاب‌نامه

- افلاکی، شمس‌الدین احمد. (۱۳۶۲). *مناقب‌العارفین*. با تصحیحات و حواشی و تعلیقات تحسین یازیجی. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.
- پنیکوک، الستر (۱۳۷۸) «گفتمان‌های قیاس‌ناپذیر» مترجم سید علی اصغر سلطانی، در *فصلنامه علوم سیاسی*، ش ۴. صص ۱۵۷-۱۱۸.
- درپر، مریم. (۱۳۹۰). «سبک‌شناسی لایه‌ای: توصیف و تبیین بافتمند سبک نامه شماره یک غزالی در دو لایه کاربردشناسی و نحو». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. سال چهارم. شماره دوم. صص ۱۹۳-۲۱۳.

مناسبات خانوادگی مولانا از خلال مکتوبات (طاهره ایشانی) ۶۱

- درپر، مریم. (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی انتقادی؛ رویکردی نوین در بررسی سبک براساس تحلیل گفتمان انتقادی». *تقد ادبی*. سال پنجم. شماره ۱۷. صص ۳۷-۶۲.
- درپر، مریم. (۱۳۹۶). *سبک‌شناسی انتقادی؛ سبک‌شناسی نامه‌های غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*. چاپ دوم. تهران: نشر علم.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۳). *پله پله تا ملاقات خدا*. تهران: علمی.
- سرل، جان (۱۳۸۷). *افعال گفتاری*. ترجمه محمد علی عبداللهی. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- سلطان ولد، محمد بن محمد. (۱۳۱۵). *مقدمه ولدنامه: مثنوی ولدی*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: اقبال.
- شعبانلو، علیرضا. (۱۳۹۹). «تحلیل محتوا و ساختار مکتوبات واصفی هروی». *کهن‌نامه ادب پارسی*. سال یازدهم. شماره اول. صص ۱۳۹-۱۶۲.
- طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۹۱). «زندگی خصوصی مولانا در لایه‌های پنهان نخستین داستان مثنوی». *فصل‌نامه متن‌پژوهی ادبی*. شماره ۵۲. صص ۸۹-۱۱۸.
- طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۹۲). «نقش علاء‌الدین محمد در زندگی مولانا و بازتاب پوشیده آن در مثنوی». *فصل‌نامه متن‌پژوهی ادبی*. شماره ۵۸. سال ۱۷. صص ۱۳۵-۱۵۱.
- کاخی، مرتضی. (۱۳۸۶). «جلال‌الدین، تبعیدی بی‌جا». *ماه‌نامه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و ادبی فردوسی*. شماره ۵۴-۵۵. خرداد و تیر ۱۳۸۶. صص ۱۱۴-۱۱۶.
- محمودی بختیاری، بهروز؛ فرشته حکمت، نرگس. (۱۳۹۲). «کاربرد نقض اصل ادب در تحلیل نمایش‌نامه‌ی ای بر مغلوب غلامحسین ساعدی». *مجله‌ی کاربست نظریه‌های زبان‌شناسی در تحلیل اثر هنری*. شماره ۲۶. سال دهم. صص ۲۳ الی ۳۲.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۱ش). *مکتوبات*. به تصحیح توفیق ه. سبحانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وولهایم، ریچارد. (۱۳۹۰). *فروید و فهم هنر*. ترجمه شهریار وقفی‌پور. تلی از تصاویر شکسته؛ مقالاتی درباره‌ی روان‌کاوی. تهران: چشمه.
- یول، جرج. (۱۳۹۸). *کاربردشناسی زبان*. ترجمه محمد عموزاده مهدیرجی و منوچهر توانگر. چاپ نهم. تهران: سمت.